

Əliyusif MƏMMƏDOV
Bibliografyaşünaslıq kafedrasının baş müəllimi

AZƏRBAYCANDA YER HAQQINDA ELMLƏR KOMPLEKSİNİN BİBLİOQRAFİK TƏMİNATININ BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Azərbaycanda son yüz il ərzində toplanmış elmi biliklər, texnologiyalar, insan kapitalı ölkəmizin Üçüncü minillikdəki inkişafı üçün mühüm hərəkətverici amil ola bilər. Lakin bildiyimiz kimi, istənilən ciddi elmi nəticələr o zaman əldə edilə, səmərəli elmi tədqiqatlar o zaman yerinə yetirilə bilər ki, bu sahələrin ilkin sənəd informasiya və bibliografik informasiya tələbatı lazımi səviyyədə öyrənilsin və bu tələbatların təmin edilməsi planauyğun şəkildə həyata keçirilsin. Təbiət elmlərinin mühüm sahəsi olan Yer haqqında elmlər də bu baxımdan istisna təşkil etmir.

Yer haqqında elmlər kompleksi müasir elmlər sisteminin elə bir qisminə aiddir ki, burada tam, dolğun və dəqiq ilkin sənədli informasiya təminatı xüsusi əhəmiyyətə malikdir və həmin təminatdakı istənilən çatışmazlıq tədqiqatlara çox güclü mənfi təsir göstərə bilər. Buna görə də, bu elmlərin ilkin sənəd və bibliografik təminat məsələsi həmişə diqqət mərkəzində olmalı, onun təkmilləşdirilməsi heç vaxt elmi-tədqiqat fəaliyyətini idarə edən qurumların gündəliyindən çıxarılmamalıdır. Bu problemi araşdırmazdan əvvəl ölkəmizdə bu elmlər kompleksinin inkişaf və formalaşmasına qısaca nəzər salmaq zəruridir.

Azərbaycanda müasir mənada elmi-tədqiqat fəaliyyətinin meydana gəlməsi XIX əsrin sonunda başlamış və bu proses XX əsrin əvvəllərində davam etmişdir. Bu dövr ərzində Azərbaycanda yaradılmış elmi tədqiqat müəssisələrinin, elmi cəmiyyətlərin fəaliyyəti az bir zamanda ölkəmizin elmi potensialının formalaşmasına səbəb oldu. Azərbaycan dünya elminin ən son nailiyyətlərini öyrənərək gənc nəsə çatdıran ali təhsil müəssisələri də ölkəmizin elmi potensialının sürətlə artmasına rəvac verdi. Başda Bakı Dövlət Universiteti olmaqla ali məktəblərimiz çox sayda elmi kadrlar, müxtəlif sahələr üçün mütəxəssislər hazırlamaqla ölkəmizdə elmin inkişafına güclü təkan verdi.

Azərbaycan elminin dünya orbitinə çıxmasında təbiətşünaslıq elmləri kompleksinin (fizika, astronomiya, kimya, biologiya, geologiya və coğrafiya) böyük rolu olmuşdur. Həmin elmlərdən Yer haqqında elmlər

kompleksi xüsusi mövqeyə malikdir. Təbiət elmləri içərisində ən qədim tarixə malik olan bu kompleks Yer qabığı və onun daha dərin qatlarını, Yer qabığının tərkibini, quruluşunu, hərəkətini, onun inkişaf tarixini, faydalı qazıntıların yerləşməsi qanunauyğunluqlarını **öyrənir**. Yer haqqında elmlər kompleksinin iki əsas istiqaməti coğrafiya və geologiya elmləridir.

Yer haqqında elmlər kompleksinə aid edilə bilən tədqiqatlar Azərbaycanda da çox erkən zamandan-orta əsrlərdən inkişaf etməyə başlamışdır. Həmin dövrdə elmlərin diferensasiyası indiki qədər dərin olmadığından bu elmlər sahəsindəki tədqiqatlar ümumən təbiyyətşünaslığın tərkibində inkişaf edirdi və bilavasitə o zamankı cəmiyyətin praktiki tələbatları ilə bağlı idi. Məsələn, Yerin təki, onun dərinliyində olan faydalı qazıntıların öyrənilməsi (indiki mənada geologiya) insanlara metalların istehsalı, yüngül sənaye üçün xammal əldə edilməsinə imkan yaradan məlumatlar verirdi. Yerin səthi, onun relyefinin xüsusiyyətləri, çayları, gölləri, dənizləri, torpaq örtüyü insanlara ilk növbədə kənd təsərrüfatı istehsalını təşkil etmək, iqlimlər haqqında bilikləri ümumiləşdirmək, yaxın və uzaq ölkələr haqqında məlumat əldə etmək (indiki mənada coğrafiya) imkanı yaradırdı. Azərbaycanda Yer haqqında elmlərə dair məlumatların xüsusilə intensiv toplanıb təhlil edilməsinin səbəbi ölkəmizin ərazisinin mürəkkəb geoloji relyefi, zəngin faydalı qazıntıları və sənayenin, sənətkarlığın inkişafı nəticəsində yeraltı sərvətləri öyrənmək zərurəti olmuşdur. Orta əsr Azərbaycan alimləri Ömər Aləmin, Həmdullah Qəzvinin tədqiqatları öz dövrlərinə görə çox qabaqcıl elmi səviyyəyə malik idilər.

Azərbaycanda müasir elmi mənada Yer haqqında elmlər kompleksi üzrə tədqiqatların başlanması XIX əsrin sonuna təsadüf edir. O zaman Rusiya İmperiyasında sənaye inqilabı, kapitalizmin inkişafı, neftə və digər yeraltı sərvətlərə kəskin ehtiyac yaratdı. Nəticədə Azərbaycanın iqliminin, relyefinin və ən başlıcası yeraltı sərvətlərinin, ilk növbədə neft yataqlarının intensiv öyrənilməsinə başlandı. Lakin ölkəmizdə Yer haqqında elmlər sahəsində tədqiqatların prinsipcə yeni mərhələsi XX əsrin 20-30-cu illərinə təsadüf edir. Bu ən əvvəl, Azərbaycanın qısa müddətdə olsa da, tam dövlət müstəqilliyi qazanması və 20-ci ildən etibarən işə yarımmüstəqil olsa da, Sovet respublikası şəraitində mövcud olaraq ictimai həyatın müxtəlif istiqamətlərində intensiv inkişafı ilə əlaqədar idi.

XX əsrin 20-30-cu illərindən başlayaraq sənayenin, elmin, təhsilin ümumi inkişafı fonunda Yer haqqında elmlər də çox sürətlə inkişaf

edirdi. Bu dövrün Azərbaycanda Yer haqqında elmlər kompleksinin inkişafı sahəsində ən əhəmiyyətli hadisəsi 1923-cü ildə Azərbaycanda müasir anlamda ilk elmi-tədqiqat müəssisəsi-Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin yaradılması oldu. Görkəmli yazıçı və maarifçi Ə.Ə. Haqverdiyevin sədrlik etdiyi bu cəmiyyətdə üç bölmə var idi ki, onlardan biri Təbiyyat bölməsi idi. Yer haqqında elmlər üzrə tədqiqatlar Cəmiyyətin məhz bu bölməsi tərəfindən həyata keçirilirdi. 1929-cu ildə həmin cəmiyyətin bazasında Azərbaycan Dövlət Elmi-tədqiqat İnstitutu (Azərbaycan DETİ) yaradıldı. 1932-ci ildə Azərbaycan DETİ-nin əsasında SSRİ Elmlər Akademiyası Zaqafqaziya Filialının Azərbaycan Şöbəsi təşkil edildi. Şöbəyə R.Axundov rəhbərlik edirdi. Şöbədə 11 bölmə və bir neçə komissiya fəaliyyət göstərirdi. Bu bölmələrdən biri geologiya bölməsi idi. Lakin Azərbaycanda Yer haqqında elmlər üzrə ilk elmi-tədqiqat institutunun-Azərbaycan MEA Geologiya İnstitutunun yaradılması tarixindən bəhs edərkən 1930-cu il əsas götürülür. Azərbaycanda SSRİ EA Azərbaycan Filialının Geologiya İnstitutunun təsis edilməsi ilə Azərbaycanda geologiya sahəsində elmi tədqiqatlarla məşğul olan ilk ayrıca müəssisə işə başladı. Az bir müddət ərzində respublikamızda Yer haqqında elmlər sahəsində planauyğun şəkildə geniş istiqamətdə tədqiqatlar aparılmağa başladı.

Ötən illər ərzində Azərbaycan MEA Geologiya İnstitutunda neft və qaz geologiyası, filizlərin geologiyası, Yer qabığı və üst mantiyanın quruluşunun modelləşdirilməsi, faydalı qazıntıların yeni proqnoz metodlarının işlənməsi, fanerzoy dövrünün stratigrafiyası və faunası, çökmə və vulkanik çökmə formasiyaları və onların formalaşması qanunauyğunluqları kimi istiqamətlərdə nailiyyətlər qazanılmışdır. Hal-hazırda İnstitutda petrologiya və metallogeniya, filiz yataqlarının geokimyası və mineralogiyası, regional geologiya və tektonika, neft və qaz geologiyası şöbələri, palçıq vulkanizmi, paleontologiya və stratigrafiya, elmi nailiyyətlərin təsərrüfata tətbiqi bölmələri var. İnstitutun nəzdində həm də H.Zərdabi adına Təbiyyat Tarixi muzeyi və Geoloji muzey də fəaliyyət göstərir.

Biz bilirik ki, Azərbaycanda geologiya sahəsində elmi potensial təkcə Milli Elmlər Akademiyasının Geologiya İnstitutu ilə məhdudlaşmır. Bu institutdan başqa Akademiya sistemində uzun zaman Dərin Neft və Qaz Yataqlarının Nəzəri Problemləri İnstitutu fəaliyyət göstərmişdir ki, 2002-ci ildə həmin institut ləğv edilmiş və onun şöbələri MEA Geologiya İnstitutunun tərkibinə qatılmışdır. Akademiya kənarında elmi müəssisə və kollektivlərə gəldikdə isə Respublika

Ekologiya və Təbii Ehtiyatlar Nazirliyini, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin geoloji bölmələrini və həmin şirkətin tabeliyində olan Azərbaycan Elmi-Tədqiqat və Layihə Neft İnstitutunu, Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Geofizika İnstitutunu, eləcə də BDU-nun geologiya fakültəsinin və Azərbaycan Neft Akademiyasının geologiya üzrə kafedralarını göstərmək lazımdır.

Yer haqqında elmlər kompleksinin ikinci tərkib hissəsi isə coğrafiya elmidir. Onun geologiyadan əsas fərqi ondan ibarətdir ki, əgər geologiya əsasən Yerin təkini, orada baş verən prosesləri öyrənsə, coğrafiya yerin səthində baş verən təbii prosesləri tədqiq edir. Bu sahədə isə aparıcı elmi-tədqiqat müəssisəsi Milli Elmlər Akademiyasının Həsən Əliyev adına Coğrafiya İnstitutudur. 1937-ci ildə yaradılmış bu institut elm aləmində həm ölkəmizdə, həm də onun hüdudlarından kənar da yaxşı tanınır. Bundan başqa, ölkəmizdə coğrafiya sahəsində tədqiqatlar BDU-nun və respublikanın bir sıra universitetlərinin coğrafiya fakültələrində də aparılır.

Azərbaycanda geoloji tədqiqat müəssisələrinin flaqmanı olan Elmlər Akademiyasının Geologiya İnstitutunda və digər elmi-tədqiqat müəssisə və bölmələrində, elmi-pedaqoji kollektivlərdə çoxsaylı mütəxəssislər ordusu çalışır. Təbiidir ki, həmin kollektivlər və ayrı-ayrı mütəxəssislər öz peşə vəzifələrini yerinə yetirərkən ən müxtəlif informasiyaya tələbat meydana gəlir. Əgər həmin informasiya tələbatını sənəd vasitəsi ilə ödəmək olarsa və tələbatçı belə bir imkandan xəbərdardırsa, bu zaman həmin tələbat sənəd-informasiya tələbatı müstəvisindən biblioqrafik informasiya tələbatı müstəvisinə keçir. Beləliklə, biblioqrafik informasiya (biblioqrafik tələbatlar) sənəd tələbatlarından meydana çıxır, məzmun baxımından onunla eyniyyət təşkil edir, onun ödənilməsinə xidmət edir və sənəd tələbatının sadəcə xüsusi, biblioqrafik formada təzahüründən ibarətdir.

İnformasiya tələbatı, eləcə də biblioqrafik informasiya tələbatı öz təbiətinə görə obyektiv bir hadisədir və ayrı-ayrı fərdlərin arzularından az asılıdır. Bu tələbatın təzahürü yeni biliklər əldə edilməsi zərurətindən doğur ki, bunsuz da müasir elmin, o cümlədən, geologiyanın qarşısında duran vəzifələrin həll edilməsi qeyri-mümkündür.

Mütəxəssis geoloqlar sənəd vasitəsi ilə əks olunan informasiyanı, o cümlədən biblioqrafik informasiyanı həm formal, həm də qeyri-formal (şəxsi ünsiyyət) kanalları vasitəsi əldə edirlər.

Müşahidələr göstərir ki, tələbatçı öz informasiya ehtiyacını ilk növbədə qeyri-formal kanallarla ödəməyə çalışır. Bunun üçün o, iş yol-

daşlarına müraciət edir. Əgər həmin yolla informasiya əldə etmək mümkün olmazsa, mütəxəssis formal kanallara-bilavasitə informasiya xidməti ilə məşğul olan struktur bölməsinə (müəssisənin elmi kitabxanasına, elmi-texniki informasiya şöbəsinə, patent şöbəsinə) müraciət edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Milli Elmlər Akademiyasının Geologiya İnstitutunda həmin bölmələrin hamısı mövcuddur. Mütəxəssisin sorğusu o zaman meydana çıxır ki, mütəxəssis bu və ya digər məsələnin həlli üçün əlavə biliklərə ehtiyacı olduğunu dərk etsin. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bir çox hallarda sorğu mütəxəssisin informasiya tələbatını tam əks etdirmir. Bu vəziyyət biblioqraf tərəfindən nəzərə alınmalı və real tələbatın üzə çıxarılması üçün mütəxəssislə söhbət vasitəsilə sorğu dəqiqləşdirilməlidir.

Məlumdur ki, biblioqrafik fəaliyyətin optimal təşkili üçün onun hər iki əsas elementi-həm sənədlər, həm də informasiya tələbatçıları dərindən təhlil edilməlidir.

Söhbət Yer haqqında elmlərin, o cümlədən geologiya və coğrafiyanın ilkin sənədlərlə təminatından gedərkən müasir kitabxana işində və biblioqrafik fəaliyyətdə məlum olan sənədlər və onun konkret tipi olan nəşrlərin (çap əsərlərinin) bir çox növləri çox geniş təmsil olunmuşdur. Məlum standartda öz əksini tapmış elmi nəşrlər, monoqrafiyalar, dissertasiyaların avtoreferatları, elmi konfranslarda edilmiş məruzələrin tezisləri, elmi əsərlər məcmuələri, elmi kütləvi nəşrlər, tədris nəşrləri, dərsliklər, sıra nəşrləri, lüğətlər geologiya üzrə də mövcuddur və geologiyanın biblioqrafiyasının obyektini təşkil edir. Azərbaycanda Geologiya İnstitutunun və digər elmi kollektivlərin elmi yaradıcılığının məhsulu olan kitablar, monoqrafiyalar, məqalələr məcmuələri, Azərbaycan MEA Xəbərlərinin Yer haqqında elmlər seriyası, eləcə də tədris ədəbiyyatı həmin obyektə daxildir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Yer haqqında elmlər digər təbiət elmlərindən onunla fərqlənirlər ki, burada sənəd kütləsinin və axının nəzərəcarpacaq hissəsini spesifik sənəd növləri-ən müxtəlif xəritələr, atlaslar, kadastrlar, sxem və diaqram şəklində olan sənədlər təşkil edirlər. Belə sənəd növləri kitabxananın, elmi informasiya şöbəsini katalaq-kartoteka sistemində, soruq-axtarış aparatında xüsusi olaraq əks etdirilir və bununla da həmin sənədlərin istifadəsi üçün daha rahat geniş imkanlar yaranır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev.Z.H. *Azərbaycan bibliografiyasının tarixi: Dərslik.- Bakı:BDU, 2007.-185 s*

2. Большой А.А., Захаров А.Г., Каленов Н.Е. *Информационно-библиотечные потребности ученых Академии наук СССР.-Науч.и техн. Б-ки СССР, 1982, № 4, с. 9-15.*

3. Закутина Г.П., Пряникова В.К. *Характеристика и анализ потока первичных документов: Метод. Пособие. М., 1979.88 с*

A.M.MAMADOV

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ БИБЛИОГРАФИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ КОМПЛЕКСА НАУК О ЗЕМЛЕ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

РЕЗЮМЕ

В статье вкратце рассмотрены предпосылки развития комплекса наук о Земле в Азербайджане, вследствие чего возникла необходимость в первично–документального и библиографического обеспечения. Особенное внимание уделено некоторым аспектам этого развития в примере академической науки.

A.M.MAMMADOV

THE SOME ISSUES OF BIBLIOGRAPHIC PROVISION OF THE COMPLEX OF EARTH SCIENCES IN AZERBAIJAN

SUMMARY

Given article describes basic conditions of development of the complex of Earth sciences in Azerbaijan as a result of was raised necessity of the documental and bibliographic provision of these sconces. The special attention was paid to some aspects of this development on the simple of institutions of Academy of Sconces.